

Нилуфар Саидакбарова

Тошкент ислом институти “Ҳадис ва Ислом тарихи”
кафедраси катта ўқитувчиси

E-mail: Saidakbarovanilufar1@gmail.com

ORCID: 0009-0004-4011-2602

https://doi.org/10.57033/Peshqadam_Karvoni-2026/1/16

АРФУЗ ЗАКИЙ ШАРҲИ СУНАНИ ТЕРМИЗИЙ” АСАРИДА “ҲАСАН” ҲАДИСЛАРГА МУНОСАБАТ

Аннотация. Ушбу тезисда Имом Термизийнинг “Сунани Термизий” асарида кўп учрайдиган ҳадис даражалардан бири – “Ҳасан” ҳадис ва унинг таърифи, муҳаддислар билан Имом Термизийнинг бу борадаги ўзига хос қарашлари баён қилинган. “Ҳасан” ҳадисларни тўғри англаш орқали “ҳасан-саҳиҳ”, “ҳасан-ғариб” сингари қўшма атамалардаги мураккабликларни ечишга таклиф берилган.

Калим сўзлар: “Сунани Термизий”, “Арфуз закий шарҳи Сунани Термизий”, “Тухфатул аҳвазий”, ҳасан ҳадис, саҳиҳ ҳадис, муҳаддислар.

Abstract. This thesis discusses one of the frequently encountered levels of hadith in Imam Tirmidhi’s work “Sunan Tirmidhi” – the ‘Hasan’ hadith, its definition, and Imam Tirmidhi’s unique views on this matter along with the scholars of hadith. By correctly understanding ‘Hasan’ hadiths, it is proposed to resolve the complexities in compound terms such as ‘Hasan-Sahih’ and ‘Hasan-Gharib’.

Keywords: “Sunan Tirmidhi”, “Arfuz Zakiy sharh Sunan Tirmidhi”, “Tuhfatul Ahwazi”, hasan hadith, sahih hadith, hadith scholars.

КИРИШ

Пайғамбаримиз Муҳаммад саллоллоҳу алайҳи васаллам ҳадисларини келажак умматлар учун соғ-саломат етиб келишида муҳаддис уламоларнинг хизматлари беқиёс ҳамда таҳсинга сазовор. Ҳар бир ҳадис ўрганаётган мусулмоннинг зиммасида уларнинг ҳаққи бор, десак айтиш ҳақиқатни айтган бўламиз. Хусусан, муҳаддис аллома Абу Исо ат-Термизий раҳматуллоҳи алайҳининг “Сунани Термизий” асари Расулуллоҳ саллоллоҳу алайҳи васалламнинг муборак ҳадисларини ҳам илмий, ҳам амалий жиҳатдан таълим беришда етакчилик қилади.

“Тухфатул Аҳвазий шарҳи Сунани Термизий” китобида Қози Абу Бакр Арабий айтади: “Ҳадис китоблари ичида Абу Исоникидек ҳаловати ширин, нафосати

жозибадор ҳамда хуштаъми бетакрори топилмайди. Унда 14 хил илм бор. Амал қилиш ва кўнғил хотиржамлигига ўта мосдир: санад келтирди; саҳиҳларни кўрсатди ва заифларни ажратди; ҳадис йўлларини келтирди; жарҳ ва таъдил қилди; ровийларнинг исми ва кунясини аниқлади; узвий ва узилган санадни тартиблади. Амал қилинадигани ва тарк қилинадиганини баён қилди. Уламоларнинг ихтилофи ўрин олгандир” (Абдуллоҳ Маъруфий, 2025:57).

Имом Термизий ўз асарида нафақат ҳадисларни жамлади, балки кейинги авлодлар учун ҳадис илмига оид қатор илмларнинг эшикларини очиб берди. “Сунани Термизий” асарида ҳадисларга берилган биргина “Ҳасан-саҳиҳ” даражаси муаллиф давридан то ҳозирги замонамиз олимларини илмий баҳслар ҳамда кўплаб изланишлар олиб боришларига туртки бўлди. Мазкур таърифни шарҳлаш, айнан Имом Термизий назарда тутган маънони аниқлаш йўлида кўплаб китоблар, рисоалар, шарҳлар ва илмий ишлар ёзилди. Олимларни ўйлантирган асосий савол қуйидагича бўлган: Имом Термизий бу икки иборани қўллаганда барча муҳаддислар йўлидан юрганми ёки ўзига хос янги истилоҳ жорий қилганми (таклиф қилганми)? Бунга кўра муҳаддислар билан Имомнинг таърифлари биров фарқ қилган.

АСОСИЙ ҚИСМ

Муҳаддислар истилоҳида “саҳиҳ” ҳадис билан “ҳасан” ҳадис ўртасида фарқ бор. Саҳиҳнинг таърифи бундай:

هو ما اتصل سنده بنقل العدل الضابط عن مثله من أوله إلى منتهاه من غير شذوذ ولا علة قاذرة

“Зеҳни ўткир, одил кишилар нақл қилиб, санади бошидан то охиригача бир-бирига муттасил ёпишиб келган, ўзидан ишончли ривоятга зидлиги ва иллати топилмаган ҳадис – **саҳиҳ ҳадисдир**” (Шайх Муҳйиддин Муҳаммад Аввома, 2025:44).

Ҳасан ҳадисга эса қуйидагича таъриф берганлар:

هو ما اتصل سنده بنقل العدل الضابط ضبطاً أخف من ضبط الصحيح من غير شذوذ ولا علة قاذرة

“Зеҳни (зобти) саҳиҳ ҳадис ровийсининг зобтидан пастроқ бўлган, одил кишилар нақл қилиб, санади бошидан то охиригача бир-бирига муттасил ёпишиб келган, ўзидан ишончли ривоятга зидлиги ва иллати топилмаган ҳадис – **ҳасан ҳадисдир**” (Шайх Муҳйиддин Муҳаммад Аввома, 2025:44).

“Санади муттасил бўлиб, зобти енгилроқ одил киши ўз мислидан охиригача ривоят қилган ҳамда шузуз ва иллати бўлмаган ҳадис – ҳасан ҳадисдир” (Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф, 2011:106).

Таърифга кўра, саҳиҳ энг юқори мартаба, ҳасан эса ундан бир поғона паст туради. Ҳасан ҳадиснинг ровийсида забтнинг асли топилади, бироқ саҳиҳники каби мукаммал бўлмайди. Бундан маълум бўладики, саҳиҳ билан ҳасан ўртасида фарқ бор. Демак, ҳасан ҳадис саҳиҳ бўла олмайди, саҳиҳ бўлган ҳадис ҳасан бўлмайди. Саҳиҳ бўлмоқчи бўлса, ровийнинг зеҳни пастроқ бўлиши керак. Шундай экан, Имом ат-Термизий раҳимахуллоҳ бир-бирига муҳолиф икки атамани нима учун жамлаб қўйдилар? Имом ат-Термизий раҳимахуллоҳнинг китобларидаги катта баҳслардан бири мана шу. Муҳаддис ва усули ҳадис олимлари томонидан бунга ҳар хил жавоблар берилган (Аминов ва бошқ., 2021:29-30).

Яъни Имом Термизий икки бир-бирига қарама-қарши иборани жамлаб қўйдилар. Бунинг моҳиятини тушунишда Имомнинг бу икки иборага муносабатларини билиш керак бўлади. Бу орқали икки зид ибора нисбий эътибордан жамланиши мумкинлиги ойдинлашади.

Термизий ҳазрат саҳиҳ ҳадис борасида муҳаддислар билан бир хил ҳадисни тушунганлар. Аммо, ҳасан борасида ундай эмас. Бу иборага ўзгача услубда ёндошиб, муҳаддислар таърифидан бошқа таърифни қўллаганлар.

Имом Термизийнинг айнан “ҳасан” иборасидан кўзлаган мақсадлари ўзларининг “Илал” китобларида баён қилинган:

و ما ذكرنا في هذا الكتاب حديث حسن وإنما أردنا حسن إسناده عندنا

كلّ حديث يروى لا يكون في إسناده ما يتهّم بالكذب ولا يكون حديثاً شاذاً و يروى من غير وجه نحو ذلك فهو عندنا حديث حسن

“Ҳар бир ривоят қилинган ҳадис иснодида ёлғон билан муттаҳам бўлмаган кимса бўлмаса, ҳадиснинг ўзи шозз – якка ўзи ҳам бўлмаса, шунингдек, мана шу ҳадис бошқа йўл билан ҳам ривоят қилинган бўлса, ана ўша бизнинг наздимизда ҳасан ҳадисдир. Биз ушбу китобимизда ҳасан ҳадисни зикр қилганимизда, унинг иснодини ўзимизнинг наздимизда гўзал бўлганини ирода қилдик” (Абу Исо ат-Термизий, 2020:1295).

Замонамиз олимларидан Абдуллоҳ Маъруфий ўзларининг 15 йиллик меҳнатлари самараси ўлароқ нашр этилган “Арфуз закий шарҳи Сунани Термизий” номли “Сунани Термизий”га ёзган 20 жилдлик шарҳларининг муқаддимасида “ҳасан-саҳиҳ” истилоҳини атрофлича баҳс қилган. Улуғ олимларнинг фикрлари,

хулосаларини келтирган. Аҳамиятлиси, нусхаларни жамлаган ҳолда “ҳасан-саҳиҳ” ҳадислар ададини санаб, жадвалга солган. Айнан нима учун саҳиҳ ва нима эътибордан ҳасанлигини батафсил баён қилинган.

Маъруфий Имом Термизийнинг ҳасанга берган таърифини шарҳлаб, айтади: “Имомнинг “бизнинг наздимизда” дейишидан умумий муҳаддислар йўлидан юрмаганлари, ўзига хос услуб қўлаганини билдиради.

1. “Иснодида ёлғон билан муттаҳам бўлмаган кимса бўлмаса” иборасидан қуйидаги ровийлар ва ҳадисларни назарда тутганлар:

- сикко ровийлар;
- забти паст содуқ ровийлар;
- ёлғон билан айбланмаган заиф ровийлар;
- янглишиш ва хато қилиши билан танилган баъзи ҳифзи ёмон ровийлар;
- жарҳи ҳам таъдили ҳам келтирилмаган мастур ровийлар;
- жарҳ ҳам таъдил ҳам қилинган, бир томонга қатъий ҳукм қилинмаган ровийлар;
- “анъана” билан ривоят қилувчи мудаллислар;
- “ихтилот”дан кейин ривояти олинган ровийлар;
- мунқотеъ ҳадислар (ҳасан таърифида муттасилликни шарт қилмаганлар, шозз бўлмаслигини ва санадлари қўплигини шарт қилганлар);

Марфуъ ёки мавқуф; мавсул ёки мурсаллигида ихтилоф қилинган ҳадислар Имомнинг наздида ҳасан туркумига киради. Буни Ибн Ражаб Ҳанбалӣ ҳам “Илал”га ёзган шарҳларида, Ибн Ҳажар эса “Нуқат”да, Шамсиддин Саҳовӣ эса “Фатҳул муғис”да келтириб ўтганлар.

2. “Ҳадиснинг ўзи шозз – якка ўзи ҳам бўлмаса” иборасидаги шозз ҳақида уламоларнинг турли қарашлари бор. Бу ерда Имом Термизӣ Имом Шофеъӣ роҳимахуллоҳ айтган таърифни назарда тутган, яъни ровийнинг ривоятига ҳилофан бошқа сикколарнинг Набий саллоллоҳу алайҳи васалламдан қилган ривоятлари бор бўлиши. Ибн Ражаб “Илал” шарҳида келтирганларидек, ғариб, мункар, зиддига саҳиҳ ҳадиси бор ривоятлардир.

3. “Мана шу ҳадис бошқа йўл билан ҳам ривоят қилинган бўлса” – айнан шу лафзда бўлмаса ҳам ўзига ўхшаш маънода бўлган, қуввати ўзига тенг ёки баланд бўлган, ўзидан кам бўлмаган ҳадисларнинг мавжудлиги назарда тутилган. Нафақат тобеъ ва шоҳидлар, балки бир ҳадиснинг битта тариқи бўлса ва ундаги

хабар ёхуд амал табақама-табақа ўтиб келаётган бўлса ҳам, қўллаб-қувватловчи ҳадислар туркумига кириб кетаверади.

Таҳлил натижасига кўра, ҳасан Имомнинг наздида икки хил:

1. Ҳадиснинг ҳамма ровийлари сиқо ва ҳадиснинг бошқа йўллар билан қилинган ривоятлари ҳам мавжуд. Бу ҳадисга янада катта қувват бағишлайди.
2. Ҳадиснинг иснодида қандайдир камчилиги бор, бироқ ўнғловчи жиҳатлар билан ўнғланган, тўғриланган ҳадислар, масалан:
 - қандайдир қусури бор саҳиҳ ривоятлар, гарчи барча муҳаддислар бунни қусур деб билмаслар ҳам;
 - “ҳасан ли-затиҳи” ўнғловчи жиҳатлар билан “саҳиҳ ли-ғойриҳи” даражасига чиқиб олган;
 - заиф, мунқотеъ ривоятлар қўллаб-қувватловчи жиҳатлар орқали “ҳасан ли-ғойриҳи” мартабасига кўтарилган ҳадислар.

Демак, Термизий ҳадисга ҳасан ҳукмини берганда одатда “ли-ғойриҳи”ни назарда тутган бўлади. Бу борада муҳаддислар билан бир бўлган ва фарқли бўлган жиҳатлари бор. Муҳаддислар тушунган “ҳасан ли-ғойриҳи” у киши наздида ҳам шундай. Лекин у кишининг наздидаги “ли-ғойриҳи”лар муҳаддислар таърифига тушмайди. Масалан, заиф ҳадисни қўллаб-қувватлашда мавқуф ривоятлар ва осорлардан ҳам фойдаланганлар. Бироқ, муҳаддислар фақат тобеъ ва шохид учун марфуъ ҳадисни шарт қилганлар. Бу жиҳатдан Термизийнинг иборалари уларникидан фарқли бўлиб қолади (Абдуллоҳ Маъруфий, 2025:396).

“Бошқа йўллардан ривоят қилинган бўлиши” ибораси орқали Имом Термизий “ҳасан ли-ғойриҳи”ни ирода қилгани маълум бўлади. Чунки, “ли-ғойриҳи” аслида заиф ҳадислар бўлиб, кейин ҳасан даражасига кўтарилган. Қачон “ҳасан” сўзини мутлақ келтирсалар, қарина ёки бирор сифат қўшимча қилмаслар – “ҳасан ли-ғойриҳи”ни айтган бўладилар. Муҳаддислар эса, аксинча, мутлақ ишлатганда “ҳасан ли-затиҳи”ни тушунадилар. Термизий “ли-затиҳи” учун “ҳасан-ғариб” ёки шунга ўхшаш ибора билан ажратиб кетадилар. Чунки, Имом “ҳасан ли-затиҳи” машҳур ва мушкиласи бўлмагани учун ўз китобида “ҳасан ли-ғойриҳи” ҳадисларига катта аҳамият қаратган” (Иззуддин Долла ва бошқ., 2020:101).

Термизий назарда тутган ҳасан ҳадисни англаш орқали мавзунинг асосий баҳси бўлган “ҳасан-саҳиҳ” иборасидаги мушкила ҳам ечилади.

“Хасан-саҳиҳ” ибораси ишлатилганда ўрнига қараб саҳиҳнинг икки тури ҳам келаверади. Имом Термизийнинг “хасан-саҳиҳ” деб ҳукм берган жами ҳадислари тахминан (нусхалар фарқи эътиборидан) **1716** тадир.

3. “Саҳиҳ ли-затиҳи” – асли саҳиҳ бўлган ҳадис. Бошқа йўللاردан қилинган ривоятлари эътиборидан “хасан” ҳадис. Яъни асли саҳиҳ, бошқа кўплаб санадлари билан хасан. Бир ҳадис ҳам саҳиҳ, ҳам хасан бўла олиши шу жиҳатдан ўринли. Бошқа санадлари бўлмаса, саҳиҳнинг ёнига хасан қўшилмайди. Зотан, ҳадиснинг саҳиҳ бўлишига қўшимча санадлар шарт ҳам қилинмайди. Демак, саҳиҳ ҳадисни “хасан”лиги янада қувватли қилади. Бу турга кирадиганлари – 482 та ҳадисни ташкил қилади.

4. “Саҳиҳ ли-ғойриҳи” – иснодида қандайдир қусури бор ҳадислар бўлиб, Термизий қатъий оҳангда “саҳиҳ” дейишдан эҳтиёт бўладилар ва диққат билан бошқа йўллари излайдилар. Бошқа шу мазмундаги ҳадиснинг санадлари топилгач, хасан деб баҳо берадилар. Саҳиҳга кўтарилмай турган қусурли ҳадисларни қўллаб-қувватловчи ривоятлар орқали саҳиҳ даражасига олиб чиқадилар. Яъни, асли “хасан ли-затиҳи” ҳадис ўнгловчи жиҳатлар билан “саҳиҳ ли-ғойриҳи”га айланган. Шу эътибордан ҳадис ҳам саҳиҳ (ли-ғойриҳи) ҳам хасан (бошқа санадлари борлиги жиҳатидан) бўлиши ҳақиқатга тўғри келаверади. Бу турдаги жами ҳадислар 1234 тадир.

ХУЛОСА

Мана шу иккинчи йўл Имом Термизийга етган туҳматлардан буюк муҳаддиснинг поклигини, ҳадис илмида нечоғлик моҳир эканини кўрсатади. Имомнинг хос истилоҳларидан беҳабар Носируддин Албоний ҳамда Башшор Авводларнинг “ҳадисларга енгил ҳукм беради” деган таъналари эса мутлақ асоссиз бўлиб чиқади (Абдуллоҳ Маъруфий, 2025:458).

МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий. Саҳиҳи Бухорий (Иззуддин Доллий, Имод Тойяр ва Ёсир Ҳасан таҳқиқи асосида). – Байрут: “ар-Рисала”, 2019.

2. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Мусталаҳул ҳадис. – Тошкент: “Шарқ” нашриёт-матбаа акциадорлик компанияси, 2021.

3. Абу Исо ат-Термизий. Китабул илал. – Байрут: “ар-Рисала”, 2020.
4. Абдуллоҳ Маъруфий. Арфуз закий шарҳи Сунани Термизий. – “Закария букдибут Дийбанд”, 2025.
5. Шайх Муҳйиддин Муҳаммад Аввома. Тавдеҳ ли-мусталаҳи шариф. – “Дорул минҳож”, 2025.
6. Аминов Ҳ., Исмоилов М., Абиев Ҳ., Абдуллаев Б. Сунани Термизий шарҳи. – “Ирфоннашр”, 2021.